

Van begrafenis tot grafkunst

Historische aspecten van de grafcultuur in Vlaanderen van de prehistorie tot het einde van de Gallo-Romeinse tijd

Het hedendaagse grafmonument in West-Europa vindt zijn wortels in de Romeinse oudheid.

Bij de studie van de grafcultuur raakt men één van de meest fundamentele aspecten van het mens-zijn, namelijk de dood als uiteindelijke finaliteit van ieder individu. De mensen zijn steeds sterk bewogen door deze onomkeerbare lotsbestemming en staan daar niet onverschillig tegenover.

Het verlies van een dierbare doet pijn. De liefde voor de overledene uit zich in het rouwen. Hoewel rouw leidt tot aanvaarding kan de mens zijn overledenen nooit volledig loslaten. Er is het graf, de plaats waar de herinnering levend wordt gehouden. In het graf zoekt hij een ontmoetingsplaats waar hij kan mijmeren, bidden, liefhebben, de dood overstijgen. Zorgen voor de doden is zo een typisch menselijk fenomeen. Tegelijk wil ieder mens verder leven. Voor velen wordt de onsterfelijkheid religieus ingevuld en ziet men de ziel als een onvergankelijk gegeven. De laatste scheiding zal leiden tot een weerzien in de eeuwigheid. Is dit in wezen niet een ontkennen van de eindigheid van ons fysisch bestaan? In het geloof hopen wij op de onsterfelijkheid van de ziel. In het graf sublimeren wij het verlies van de mensen die wij liefhebben. Het mag dus niet verwonderen dat sedert eeuwen de mensen bijzonder veel aandacht aan de grafmonumenten van hun doden hebben besteed.

De prehistorie

Het gebruik om de overledenen van de familie te begraven kwam in Europa reeds sporadisch voor bij de Neanderthalers tijdens het Midden-Paleolithicum (250.000-35.000 jaren geleden). Eeuwenlang bleven de graven uiterst eenvoudig. Slechts een paaltje of een steen werden soms aangewend als herkenningstekens. Pas sedert het Neolithicum dat omstreeks 7.300 jaren geleden een aanvang nam, schonk de mens meer zorg aan het graf als gedenkplaats. Die zorg heeft de mens er immers toe aangezet het graf te versieren, te tooien, monumenten op te richten. Op die wijze tracht hij de herinnering aan de dierbare levend te houden. Grafmonumenten van enorme steenen en grote langwerpige grafheuvels werden opgericht vanaf de Middellandse Zee

*Een cirkelvormige grafheuvel te Rudderwilde
[Foto: J. Semey, Universiteit Gent, nr. 53.219]*

tot in Zuid-Zweden en bleven generaties in gebruik. De hunebedden uit de Lage Landen, gebouwd door de boeren van de trechterbekercultuur, zijn hiervan mooie voorbeelden. Het zijn weliswaar geen graven in de traditionele betekenis van het woord. Veeleer mag men spreken van *ossuaria* of knekelhuizen waarin het gebeente van de overledene werd gedeponereerd. Diezelfde boeren kenden echter ook individuele vlakgraven met crematie, zelfs grafveldjes. Wat de reden voor die ongelijke behandeling is, weten wij niet. Omstreeks 2.900 v. Chr. verschenen, samen met de strijdhamercultuur, individuele inhumatiegraven, al dan niet met een grafheuvel overdekt. Rond het graf is vaak een greppel gegraven, waarin soms een palenkran is geplaatst. De overledene kreeg in het graf naast bekervormig aardewerk vaak een doorboorde strijdhamer of een grote dolk uit vuursteen mee.

Met de introductie van het brons omstreeks 2.200 v. Chr. en het gebruik van bronzen voorwerpen vangen de metaaltijden aan. De samenleving ondergaat belangrijke veranderingen. Het bezit van kostbare metalen leidt tot een sociale stratificatie. De belangrijkste archeologische bronnen voor het onderzoek van de samenlevingsvormen tijdens de metaaltijden zijn de grafvelden. Sedert de midden-bronstijd (1.500-1.100 v. Chr.) werd crematie of lijkverbranding gebruikelijk. De omschakeling van lijkbeving naar lijkverbranding ver-eiste wel wat tijd. Aanvankelijk werd de as nog in een grafkuil uitgestrooid. Doch al

spoedig werden de crematieresten ook in specifieke 'Hilversum-urnen' bijgezet. Boven het graf werd dikwijls een heuvel opgetrokken, omgeven met een cirkelvormige greppel of gracht. In Vlaanderen zijn dergelijke grafheuvels vooral aan het licht gekomen met de hulp van de luchtfotografie. Door omstandigheden zijn ze immers helemaal weggeërodeerd. Meestal kwamen deze monumenten voor in groepen van drie of vier grafheuvels terwijl de grootste grafvelden meer dan 10 grafheuvels tellen. Tijdens de late bronstijd (1.100-750 v. Chr.) nam de bevolking in Vlaanderen grafgebruiken uit Centraal-Europa over. De crematieresten werden dikwijls in een urne aan de aarde toevertrouwd op uitgestrekte begraafplaatsen. De zogenaamde urnenvelden doen hun intrede. Het zijn grafvelden met tientallen, soms, zoals in Neerharen-Rekem, honderden bijzettingen onder grafheuvels. Een enkele maal worden zij omringd door een greppel of een palenkran. Met het verschijnen van het ijzer omstreeks 700 v. Chr. ontwikkelt zich een sociale bovenlaag. De graven van deze rijke lieden bevatten vaak importgoederen. Mooie voorbeelden hiervan zijn het Keltische vorstengraf van Eigenbilzen en de drie aristocratische graven op de begraafplaats van Wijshagen, een gehucht van Meeuwen-Gruitrode. Onder drie grafheuvels troffen de archeologen hier een bronzen vat aan. Bij de geribde emmer werden bovendien fragmenten van paardentuig gevonden.

De Gallo-Romeinse tijd

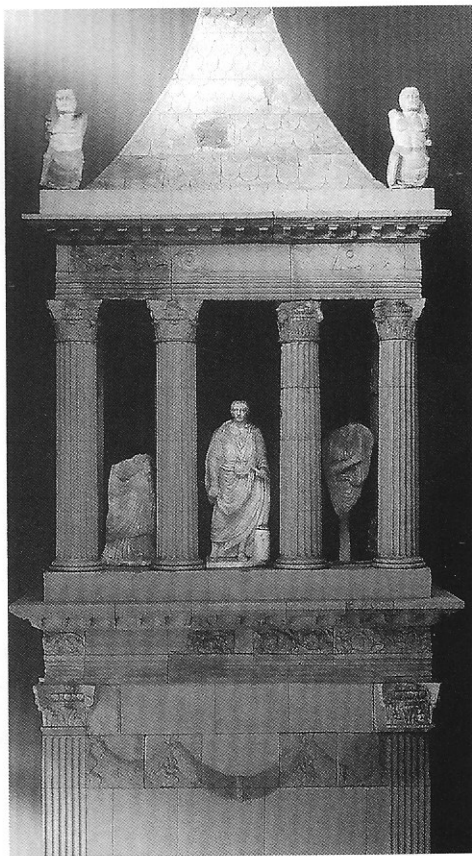
De veroveringen van C. Iulius Caesar (58-51 v. Chr.) en bijzonder de regering van Augustus (31 v. Chr.-14 n. Chr.) betekenden een ware omwenteling voor de bevolking van de Lage Landen. Sedertdien maakte deze streek deel uit van het ontzaglijke Imperium Romanum. Langs de Rijn-grens werd een indrukwekkende verdedigingslinie uitgebouwd. Duizenden militairen werden er gekazerneerd. Talrijke jongeren werden hier als soldaten voor de Rijntroepen ingelijfd. Tegelijk werden de nieuwe provincies vakkundig georganiseerd. Een uitgestrekt wegennet werd aangelegd. De provincies werden opgedeeld in

civitates of bestuursdistricten. Hoofdsteden, zoals *Atuatuca Tungrorum* (Tongeren) en *Castellum Menapiorum* (Cassel), werden gesticht. De Romeinse militairen en handelaars brachten nieuwe zeden en gewoonten met zich mee. Niet enkel zien wij langzaam een verandering optreden in de dagelijkse gebruiksgoederen. Onder impuls van het Romeinse bestuur en het romaniseringsproces ontwikkelde de inheemse cultuur zich tot de Gallo-Romeinse.

De grafgebruiken, en in het bijzon-

bouwen voor de tijd dat je leeft en je niet te bekomen om het huis waarin we veel langer moeten leven (Petronius, *Sat.*, 71). Vele Romeinen dachten in die richting. Getuigen hiervan zijn de talrijke reusachtige grafmonumenten aan de *via Appia* in Rome. In een atmosfeer van stilte, tussen de roerloze pijnbomen en de cipressen rijzen de enorme gedenktekens op in grafparken en getuigen op die wijze van de grootheid en de roem van de overledenen. Ook de meer bescheiden grafstèles trekken beslist de

ment, dat aan de vier zijden kunstig met scènes uit de mythologie en de beroepsactiviteiten van de familie is versierd, kan nog steeds op zijn oorspronkelijke plaats in Igel worden bezocht. Op de noordoost-necropool van Tongeren kan het bestaan van slechts één mausoleum worden aangetoond. Hiertoe hoorde waarschijnlijk de steen met de drie *togati*. Tijdens het onderzoek van de zuidwest-begraafplaats kwamen drie bekroningen van een grafmonument aan het licht. Of deze monumenten

Het grafmonument van *Lucius Poblicius te Keulen*, Römisch-Germanisches Museum [Foto: R. Nouwen].

der de grafmonumenten, krijgen met de komst van de Romeinen een heel ander uitzicht. De Romeinen beschouwden het graf als een *domus aeterna*, een huis voor de eeuwigheid. De overledene leefde hier verder als *anima* – ziel in een vreugdeloos bestaan. Slechts de *Parentalia*, het zielenfeest voor de voorouders en overleden bloedverwanten, bracht soelaas. Indien men kon, zorgde men reeds tijdens het leven voor zijn laatste rustplaats. In talrijke grafinscripties leest men *VIVUS FECIT* – hij heeft het tijdens zijn leven gemaakt. Ook de antieke literatuur heeft daarvan een prachtig voorbeeld overgeleverd in de persoon van Trimalchio. Tijdens een feestmaal zegt deze rijkgewordene parvenu tegen zijn gasten: *het is een grove misvatting om alleen mooie huizen te*

Een van de twee tumuli te Koninksem, 2de eeuw [Foto: R. Nouwen].

aandacht. De eenvoudige markeringen, een houten paal, een hegje of een greppel, bleven echter niet bewaard. In Gallia Belgica en Germania Inferior treft men dergelijke opvallende begraafplaatsen aan langs de invalswegen van steden en dorpen. Overeenkomstig de *leges XII tabularum*, de wetten van de 12 tafelen (451-450 v. Chr.), lagen zij buiten de stad of de nederzetting. In Tongeren waren zij uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen die samen een oppervlakte van verscheidene hectaren besloegen.

Ook in de Gallische en Germaanse provincies richtten welgestelden grote gedenktekens ter nagedachtenis van de afgestorvenen op. Eén van de meest bekende grafmonumenten is dit van de legioenveteraan *Lucius Poblicius*, gevonden in Keulen, het voormalige *Colonia Agrippinensium*. Het werd gebouwd circa 40 n. Chr. Het was 15 meter hoog en telde twee verdiepingen. Op het voetstuk stond het grafopschrift waarin naast zijn dochter *Paula* ook zijn echtgenote en zoon werden vermeld. Van hen bleef de naam echter niet bewaard. Op de verdieping stonden de standbeelden van de vier gezinsleden. Nog indrukwekkender is de grafpijler van de *Secundinii*, een belangrijke handelaarsfamilie in Trier (*Augusta Treverorum*). Dit indrukwekkende monu-

vergelijkbaar waren met de grafpijler van de *Secundinii* of het grafmonument van *L. Poblicius* weten wij niet. Doch alleszins is duidelijk dat zij die zeer welgesteld waren, zich door hun graf ook in de Rijnprovincies van de gewone bevolking onderscheidde. Veel dergelijke grafmonumenten werden in Vlaanderen dus niet teruggevonden, wel net voldoende aanwijzingen om aan te tonen dat ook hier de inheemse bevolking die typisch mediterrane traditie overnam. Het bijna volledig ontbreken van monumentale gedenktekens is in belangrijke mate te wijten aan de zeldzaamheid van natuursteen ter plaatse en het hergebruik hiervan met het verstrijken der eeuwen. In het noorden van de *civitas Tungrorum* en bijzonder in de *civitas Treverorum* zien wij een ander beeld waar onder meer in Namen en in Aarlen talrijke fragmenten van grafmonumenten met inscripties werden weergevonden. En de brokstukken van funeraire monumenten in Maastricht kunnen uiteraard door de onmiddellijke nabijheid van de Maas worden verklaard.

Een bijzondere vorm van grafarchitectuur, die hier zeker niet onvermeld mag blijven en typisch is voor het platteland, zijn de tumuli die zeer karakteristiek zijn voor de *civitas Tungrorum*. Het zijn in essentie grafheuvels opgeworpen over een cre-

matiegraf. Hun afmetingen waren indrukwekkend. De grootste bereikten een hoogte van 8 tot 15 meter en een diameter van meer dan 25 meter. De grafinhouden zijn in het algemeen rijkelijk zoals onder meer de tumulus van Tienen-Avendoren illustreert. Zij werden vooral in de tweede eeuw n. Chr. opgericht. Zij liggen meestal aan of in de nabijheid van de Romeinse wegen, geïsoleerd of in groepjes van twee of drie. Eén enkele maal lagen zij met vijf zoals in Omal bij Luik. Deze tumuli waren anonieme gra-

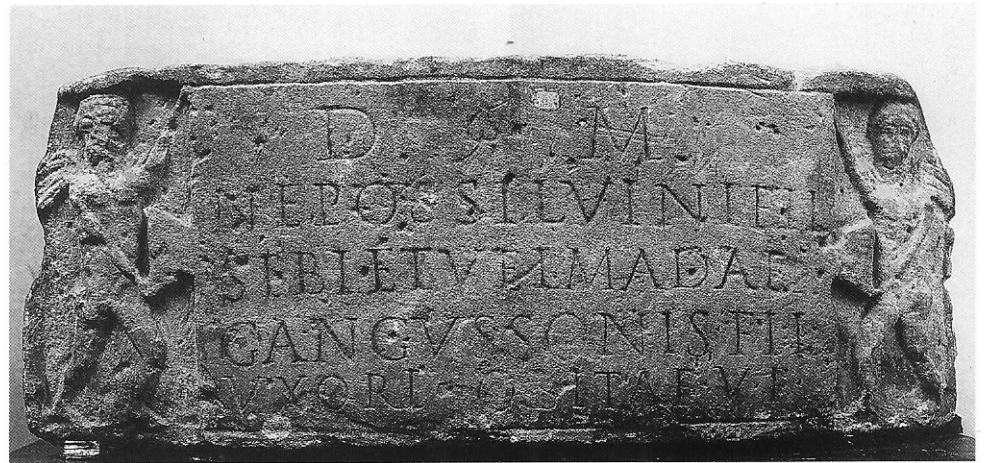
Grafsteen van een overleden militair. De overledene ligt aan het dodenmaal. De stalknecht leidt zijn paard voor. 2de eeuw, Römisch-Germanisches Museum [Foto: R. Nouwen].

ven van rijke landeigenaars die er in waren geslaagd een zekere welstand op te bouwen. Soms kennen wij de vermoedelijke identiteit van de afgestorvene. In tumulus 3 van Tienen-Grimde vond men een klein gouden hulsje met de naam Marcus Probius Burrus. En de titulus van Cherain wijst de grafheuvel toe aan de *decurio* Vitorius Caupius.

Veel talrijker dan de monumentale grafmonumenten zijn de grafstèles die tot de opvallendste tekens van de romanisering worden gerekend. Het kan hier niet voldoende worden beklemd dat de romanisering van de Gallische en Germaanse provincies een ware revolutie heeft veroorzaakt. De eerste grafstenen werden geïmporteerd. Spoedig echter ontstonden onder meer in de garnizoenssteden aan de Rijn, eigen ateliers waarin de lokale steenkappers het Romeinse vormenpatrimonium toepasten. De iconografie van deze grafstè-

les was bijzonder gevarieerd. Zij waren spiegels van het leven die varieerden van eenvoudige grafstenen met enkel een buste van de overledene tot overdadig beeldhouwde monumenten met kunstzinnig uitgewerkte scènes. Deze scènes toonden nu eens de afgestorvene ten voeten uit, dan weer terwijl hij aan het dodenmaal aanlag, of als militair te paard die de vijand overwint. Er bestaan in de uitwerking van deze taferelen nauwelijks beperkingen. De variatie is bijgevolg bijzonder groot. Het is bo-

afgestorvene. Op die wijze zijn zij één van de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de antieke wereld. Een mooi voorbeeld hiervan is de grafsteen van Nepos, zoon van Silvinus, die in Tongeren werd gevonden en waarvan de inscriptie door gevleugelde *genii* werd geflankeerd. Nepos en Silvinus zijn Romeinse namen. Nepos' vrouw, Velmada, had net zoals haar vader Gangusso, een naam van Keltische of Germaanse oorsprong. Geen van beiden was echter Romeins burger. Wel waren zij typi-

Grafsteen van Nepos. De tekst luidt: D(is) M(anibus) / Nepos Silvini fil(ius) / sibi et Velmadae / Gangussonis fil(iae) / uxori obitae v(ivus) f(ecit) – Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Nepos, zoon van Silvinus, heeft tijdens zijn leven voor zichzelf en Velmada, de dochter van Gangusso, zijn overleden vrouw, (het grafmonument) opgericht. 2de eeuw. [Foto: Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis].

vendien belangrijk te noteren dat tekst en beeld een fundamentele eenheid vormen. Zij vullen elkaar aan waardoor de een niet volledig begrijpbaar is zonder de ander. Onder meer worden bij Romeinse militairen vaak de decoraties afgebeeld zonder dat zij expliciet in de bijgaande tekst worden vermeld. Een scène met het dodenmaal schenkt niet enkel informatie over rituelen bij de begrafenis of over tafelgebruiken, maar verwijst ook naar het Romeinse burgerrecht van de overledene.

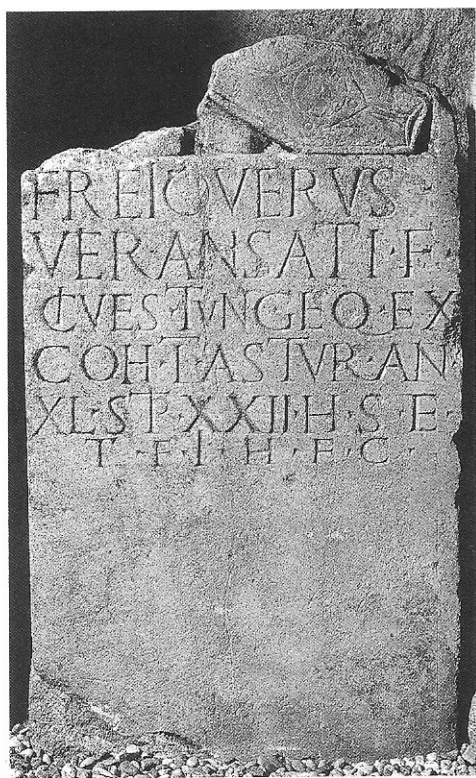
De grafmonumenten en stèles hebben veruit het grootste deel van de antieke opschriften geleverd. Vaak waren deze inscripties gekapt in mooie en kunstig gevormde lettertekens. De overledenen zijn niet langer anoniem. Zij krijgen een naam en een identiteit. Zij worden herkenbare mensen met herkenbare levens. Talrijke opschriften vangen aan met de formule *D(is) M(anibus)* – gewijd aan de goden en de geesten van de onderwereld. Het graf was hierdoor heilig en onschendbaar. Verder informeren de inscripties ons over de naam, de herkomst, de leeftijd, familiebanden, het beroep, enz. van de overledene. Deze opschriften herinnerden de voorbijgaande wandelaars aan het levensverhaal van de

sche vertegenwoordigers van een geromaniseerde en welvarende stedelijke elite. Dit voorbeeld toont echter ook aan dat dergelijke grafstenen met opschriften globaal genomen geen samenhangend beeld van de Gallo-Romeinse maatschappij opleveren, doch enkel losse flarden uit de dagelijkse realiteit. Hoe hoger de status van de overledene, hoe groter zijn kans op een epigrafisch overleven. De opschriften schenken daarnaast veel informatie over het Romeinse leger. Duizenden inscripties werden immers teruggevonden die de naam, de legereenheid, de rang, het aantal dienstjaren, enz. van de overleden militair vermelden. Ook jongens uit de *civitas Tungrorum* en de *civitas Nerviorum* deden dienst in de hulptroepen. Een bijzonder mooi voorbeeld is de grafsteen van de Tunger Freioverus die 40 jaren oud, na 22 jaren dienst als ruiter in de *cohors I Asturum*, stierf in Mainz. Het beeldveld boven het opschrift is sterk beschadigd. Doch de voet en het schild laten vermoeden dat een ruiter een gevallen barbaar neerwerpt. Zijn paardenknecht staat achter hem. Tot besluit lezen wij in talrijke opschriften iets in de zin van: *EX TESTAMENTO H(eres) F(aciendum) C(uravit) – overeenkomstig het testament heeft de erfge-*

naam er voor gezorgd (dat dit grafmonument werd geplaatst). Het grafopschrift van Freioverus vermeldt *T(estamento) F(ieri) I(ussit) H(eres) F(aciendum) C(uravit)* – Hij heeft bij testament opdracht gegeven het (grafmonument) te vervaardigen. De erfgenaam heeft er voor gezorgd dat het werd opgericht.

Het vroege christendom

De eerste betrouwbare berichten over het christendom in de *civitas Tungrorum* dateren uit de 4de eeuw wanneer het

Grafsteen van Freioverus. De tekst luidt: Freioverus / Veransati f(ilius) / cives Tung(er) eq(ues) ex / coh(orte) I Astur(um) an(norum) / XL stip(endiorum) XXII h(ic) s(itus) e(st) / t(estamento) f(ieri) i(ussit) h(eres) f(aciendum) c(uravit) – Freioverus, zoon van Veransatus, Tunger, ruiter van de cohort I Asturum, 40 jaren oud, 22 jaren dienst, ligt hier begraven. Hij heeft bij testament opdracht gegeven het (grafmonument) te vervaardigen. De erfgenaam heeft er voor gezorgd dat het werd opgericht. *Flavische periode* [Foto: Landesmuseum Mainz].

aantal bisschopszetels zich vermenigvuldigt. Vermelden wij bijzonder Sint-Servatius, bisschop in Tongeren, maar ook in Maastricht waar hij omstreeks 384 overleed. De archeologische sporen van dit vroegste christendom zijn schaars. In Tongeren toonde het archeologisch onderzoek van een gedeelte van het noordoost-grafveld aan dat hier in de late keizertijd een christelijke gemeenschap actief was. Met

name de overwegend westoost-richting van de graven, het ontbreken van de traditionele bijgaven, de talrijke kindergraven en een ring met christogram leiden tot deze conclusie. Christelijke grafmonumenten werden in Tongeren tot op heden echter niet weergevonden. Betekent dit dat de eerste christenen geen grafmonumenten of stèles oprichtten? Neen! Talrijke vroeg-christelijke grafinscripties zijn in *Germania Prima* en *Secunda* evenals in *Belgica Prima* en *Secunda* aan het licht gekomen. Onder meer

Grafplaat van Euticianus. 5de eeuw, Diözesanmuseum Trier. [Foto: R. Nouwen]

in Maastricht, Keulen en Trier, om slechts deze steden te vernoemen, werden vele exemplaren gevonden. Het zijn vaak eenvoudige grafstenen die met de onderste helft in de aarde werden ingegraven. *HIC IACET, HIC QUIESCIT IN PACE* – hier rust in vrede luidt vaak de duidelijk christelijke aanvangsformule. De inscriptie vermeldt de naam, het beroep en de leeftijd van de overledene. Opmerkelijk talrijk zijn de grafplaten voor jonggestorven kinderen. Het christogram of het kruisteken met de alfa en de omega vergezellen de tekst. Ook duiven treffen wij vaak aan. Het is duidelijk: het christendom lijkt op zijn beurt fundamentele veranderingen in de grafkunst te bewerkstelligen. Vanaf nu lijken vooral eenvoudige graven de regel te zijn.

Samenvattend

Wanneer wij mogen stellen dat de zorg voor de doden zich tijdens de prehistorie heeft ontwikkeld en tot ontplooiing is gekomen, dan kunnen wij zonder twijfel ook poneren dat het hedendaagse grafmonument in West-Europa haar wortels vindt in de Romeinse oudheid. Met name het stenen gedenkteken enerzijds en de eenvoudige christelijke grafplaat anderzijds zijn voor iedere aandachtige toeschouwer herkenbaar op onze hedendaagse kerkhoven. De Romeinse lettertypes worden nu nog in talrijke inscripties gebruikt. Hierin ligt de bijzondere bijdrage van de Romeinse cultuur en het vroege christendom tot de funeraire kunst vervat. De middeleeuwen en de

nieuwe tijden hebben daaraan heel eigen accenten toegevoegd. Dit vormt het onderwerp van de volgende bijdrage.

SELECTIEVE BIBLIOGRAFIE

- M. Amand & R. Nouwen, *Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum* (PublPGRM, 40), Hasselt, 1989.
- E. Becker, *The Denial of Death*, New York, 1973.
- T. Bechert, *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren, 1983.
- J.H.F. Bloemers & T. van Dorp, *Pre- en protohistorie van de lage landen*, De Haan, 1991.
- J. Bourgeois & A. van Doorselaer, *Archeologie vanuit de lucht. Grafheuvels uit de Bronstijd in westelijk België ca. 2.000-1.200 v. Chr.*, in *Uit Vlaamse Bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas, 1996, 19-28.
- G. De Boe, *De opgravingscampagne 1985 te Neerharen-Rekem (gem. Lanaken)*, in: *Archaeologia Belgica*, 2-1, 1986, 23-26.
- H. Heinen, *Frühchristliches Trier. Von den Anfängen bis zur Völkerwanderung*, Trier, 1996.
- C. Massart, *De bewaarde Gallo-Romeinse tumuli van Haspengouw. Topografische studie* (KMKG Monografie van Nationale Archeologie, 9), Brussel, 1994.
- E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt, 1983.
- R. Nouwen, *De Tungrici in het Imperium Romanum tijdens het Principaat*, doctorale dissertatie, K.U.Leuven, 1993.
- R. Nouwen, *Tongeren en het land van de Tungrici (31 v. Chr.-284 n. Chr.)*, Leeuwarden-Mechelen, 1997.
- T. Panhuysen, *Romeins Maastricht en zijn beelden*, Maastricht-Assen, 1996.
- R. Schindler, *Führer durch das Landesmuseum Trier*, Trier, 1980.
- Sint-Servatius bisschop van Tongeren – Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland* (Kunst en Oudheden in Limburg, 28), Borgloon, 1986.
- H. van Enkevort, *Kelten, Germanen en Romeinen: religie en dodenbezorging*, in: J.H.F. Bloemers & T. van Dorp, *Pre- en protohistorie van de lage landen*, De Haan, 1991, 305-316.
- L. van Impe & G. Creemers, *Aristocratische graven uit de 5de/4de eeuw v. Chr. en Romeinse cultusplaats op de 'Rieten' te Wijshagen (gem. Meeuwen-Gruitrode)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 1, 1991, 55-73.
- Les premiers rites funéraires dans la province de Luxembourg. De la Préhistoire au Moyen Age*, Centre de Recherches archéologiques en Ardenne a.s.b.l., Libramont, 1989.
- W. Vanvinckenroye, *Tongeren Romeinse stad*, Tiel, 1985.
- Judith Viorst, *Noodzakelijk verlies. De liefdes, illusies, afhankelijkheid en irreële verwachtingen die wij allen moeten opgeven om te kunnen groeien*, Baarn-Amsterdam, 1988.